

УДК 323.2(477): 351.9

В. І. Мельниченко, канд. істор. наук

*Національна академія державного управління
при Президентіві України*

РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ ЯК ОБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОГО ВПЛИВУ

Статтю присвячено визначенню змісту розвитку громадянського суспільства, оцінка на цій основі вітчизняної практики в частині необхідності, меж і засобів участі держави в розбудові громадянського суспільства. Окреслено суперечливість поглядів на громадянське суспільство та його розвиток, сформульовано певні пропозиції щодо перспектив розвитку громадянського суспільства та участі в сприянні цьому розвиткові Української держави.

Ключові слова: громадянське суспільство, середній клас, неурядові організації, політичні партії, незалежні засоби масової комунікації, вплив громадян на здійснення публічної влади.

Однією з вітчизняних реалій є помітно підвищений і стійкий інтерес державних інституцій до розвитку громадянського суспільства. Попри відмінності в політико-ідеологічних позиціях президентів та урядів України, які змінювалися в останні дванадцять років, вони неухильно намагалися засвідчити свою прихильність розвитку громадянського суспільства прийняттям відповідних актів. Помітне нарощування уваги до розвитку громадянського суспільства діючим главою держави у 2012 р. [2; 3] є як логічним продовженням позиції попередників, так і виявом його особистого інтересу до цих питань: саме уряд В. Януковича у 2004 р. прийняв постанову "Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики" та схвалив у 2007 р. Концепцію сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства [4; 5].

Утім громадянське суспільство в розвинених демократіях радше постає результатом природної еволюції, аніж стимулюючих зусиль держави. Вельми специфічним є й сам об'єкт таких зусиль – розвиток такої організації суспільної життєдіяльності, яка *змушує державу* підпорядкувати власну діяльність практичній реалізації прав, свобод та законних інтересів громадян, забезпечити цільове та ефективне використання публічної влади і громадських коштів. Наскільки за таких обставин держава і, особливо, носії державної влади зацікавлені розвиткові громадянського суспільства? Особливо з огляду на не таку вже й давню практику, коли суспільна активність

не підпорядковувала собі державу, а підпорядковувалася їй. Тож сьогодні потрібна фахова дискусія щодо змісту та особливостей розвитку громадянського суспільства в посттоталітарних умовах, необхідності, засобів та меж участі в цьому процесі держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій виявляє певну суперечливість наукового пошуку. Безумовним є значний інтерес наукової громадськості до проблем громадянського суспільства. Відмова від одержавлення скільки-небудь значущих суспільних ініціатив неминуче змушувала замислитися над *системою взаємин* різнопланових та різноорієнтованих громадських рухів та асоціацій як між собою, так і з державою. Саме тому вже в першій половині 1990-х рр. численні статті в російських виданнях (В. Варивдіна, В. Васильєва, Ю. Васильчука, К. Гаджієва, Б. Замбровського, А. Кочеткова, І. Кравченко, І. Левіна, А. Одинцової, С. Перегудова, В. Смолькова, інших науковців) висвітлювали як еволюцію наукового розуміння даного феномену, так і його перспективи в пострадянському суспільстві. Вельми помірним на цьому тлі певний час виглядав інтерес до даної проблематики українських науковців (Р. Павленко, С. Рябов, В. Шинкарук, Г. Щедрова).

Однак уже невдовзі відбулося стрімке зростання уваги вітчизняних політологів, правознавців, філософів, соціологів, істориків (В. Анікін, В. Білецький, М. Бойчук, О. Вінніков, І. Воронов, Є. Головаха, В. Головенько, П. Дігтяр, А. Журавко, Г. Зеленько, М. Калініченко, А. Карась, С. Кириченко, В. Князєв, А. Колодій, І. Кресіна, А. Кудряченко, М. Лациба, Ю. Левенець, В. Литвин, М. Логунова, Я. Пасько, М. Патеї-Братасюк, В. Полохало, Ф. Рудич, П. Ситник, В. Степаненко, А. Ткачук, М. Туленков, П. Шляхтун, О. Якубовський та інші) до проблем розвитку громадянського суспільства та ролі в цьому процесі держави, що певною мірою пояснюється особливостями політичного розвитку України в порівнянні з РФ та більшістю країн СНД.

Водночас, помітними є розбіжності в розумінні самого феномену громадянського суспільства та його взаємин з державою. Поширеним є погляд на нього як відокремлену від держави сферу різнопланових громадських ініціатив з тим чи іншим ступенем організаційної оформленості. При цьому здебільшого не передбачається політичне спрямування таких ініціатив, внаслідок чого громадянське суспільство фактично постає сукупністю неурядових (неприбуткових) організацій, які є партнерами держави у вирішенні певних соціальних проблем [22, с. 7]. Якісні оцінки розвитку громадянського суспільства здебільшого визначаються кількістю таких організацій, а роль держави в цьому процесі – стимулюванням або перешкоджанням, наявністю та кількістю відповідних правових актів. Тоді як звернення до суспільно-політичної практики незмінно виявляє суттєві проблеми: істотне збільшення кількості громадських організацій практично не позначається на стабільно невисокому рівні довіри до них (близько 15% респондентів, за оцінками Інституту соціології НАН України, 23–27% (сума відповідей "повністю дові-

ряю" та "скоріше, довіряю" Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова)) [11, с. 479–480, 493].

Метою цієї розвідки є визначення змісту розвитку громадянського суспільства, оцінка на цій основі практики, необхідності, меж і засобів участі держави в розбудові громадянського суспільства в Україні. Відповідно вирішуються дослідницькі завдання: 1) окреслити теоретичні підходи до співвідношення та взаємин громадянського суспільства і держави; 2) сформулювати на основі цього певне бачення розвитку громадянського суспільства; 3) визначити потреби Української держави у розвитку громадянського суспільства та сформулювати відповідні пропозиції; 4) розглянути в цьому контексті позицію органів державної влади України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи співвідношення громадянського суспільства і держави, слід передусім наголосити, що введення в науковий обіг поняття "громадянське суспільство" не пов'язувалося з його протиставленням державі. Т. Гоббс відокремлював громадянське суспільство від природного стану людей як війни усіх проти всіх. При цьому він сформулював 19 природних законів громадянського суспільства, які "зобов'язують бажати їх здійснення, але вони не завжди зобов'язують ... проводити їх в життя" [9, с. 110]. Умовою ж переходу до громадянського суспільства розглядалася держава, наділена *абсолютною владою* [9, с. 119].

Дж. Лок також зазначав, що "там, де будь-яка кількість людей об'єднується в одне суспільство таким чином, що кожен зрікається своєї виконавчої влади, яка йому належить за законом природи, і передає її суспільству, там і тільки там існує *політичне, чи громадянське суспільство*" [14, с. 176]. Однак абсолютна монархія вважалася несумісною із громадянським суспільством, оскільки державець з необмеженою владою поставав як непідвладний закону виняток, тоді як "*ні для кого у громадянському суспільстві не може бути зроблений виняток із законів цього суспільства*" [14, с. 179]. За своїми поглядами Лок був значно ближчий до французьких просвітителів, аніж до Гоббса. Так, Ж.-Ж. Руссо наголошував, що закони, як умова громадянського суспільства, можуть створюватися винятково тими, хто до цього суспільства належить. Особисту причетність громадян до формування загальної волі він вважав передумовою доброго управління [18, с. 41, 80]. А Ш.Л. Монтеск'є пов'язував панування громадянського суспільства із забезпеченням особистої свободи громадян [15, с. 572].

Подальше поширення поняття громадянського суспільства значною мірою відображало переосмислення ролі особи в державі під впливом просвітницьких ідей та революційних зрушень: місце "підданого" посів "громадянин", окрім того громадянство передбачало рівність усіх фізичних осіб, які належали до даної держави, у відносинах з нею.

Суттєво збагатив розуміння громадянського суспільства Г.В.Ф. Гегель, визнавши, що громадянське суспільство виникає пізніше за державу і не мо-

же ототожнюватися з державою, але й поза державою існувати не може, а визначення держави як єдності певних осіб стосується саме громадянського суспільства [8, с. 228]. Видатний філософ вважав що громадянське суспільство містить в собі три елементи: а) систему потреб, які задовольняються працею як окремого індивіда, так і решти суспільства; б) дійсність свободи та захист власності за допомогою правосуддя; в) забезпечення інтересу особи як загального за допомогою поліції та корпорацій [8, с. 233]. Останні розглядалися передусім як такі елементи самоорганізації суспільства, що забезпечують захист окремих індивідів та їхніх потреб [8, с. 275, 277]. Однак ні праця, ні правосуддя, ні поліція, ні корпорації не вважалися безпосередньо складовими громадянського суспільства. Варто врахувати, що Гегель творив за умов відмирання станово-корпоративної організації суспільства, коли суспільна практика ще не дала і дати не могла відповіді щодо засобів обстоювання інтересу особи в зіткненні, наприклад, із державою, особливо наділеною, цілком за Гоббсом, абсолютною владою. Гегелівське громадянське суспільство (нім. *die bürgerliche Gesellschaft* – також і *буржуазне суспільство*) значною мірою було проектом, а не віддзеркаленням дійсності.

Суттєва зміна уявлень про громадянське суспільство та його взаємини з державою вже в XVIII – на початку XIX ст. певною мірою пояснює їх подальшу трансформацію. Розвиток цивілізації упродовж останніх двох століть супроводжувався формуванням та розвитком інституцій та механізмів захисту особи у відносинах із державою, тож цілком природною є відмінність сучасного розуміння громадянського суспільства. І якщо в континентальній Європі теоретичний пошук ішов у напрямі гуманізації держави, то у Великій Британії та США "набувала все більшого розвитку ідея змагання громадських спільнот і особи з державою" [12, с. 16].

На осмисленні феномену громадянського суспільства та його співвідношення із державою суттєво позначилося виникнення в першій половині XIX ст. концепції "правової держави" як антиподу держави поліційної. По-стало питання щодо сили, яка змусила б державу, котра стосовно права є формуючим та гарантуючим чинником, обмежити себе нею ж встановленими правовими приписами. Такою силою (якщо не брати до уваги зовнішній тиск) могло стати тільки відповідним чином організоване суспільство, *громадянське суспільство*. Цей підхід став особливо актуальним з другої половини XX ст.: практика гітлерівської Німеччини виявила хибність погляду на правову державу як винятково таку, де послідовно реалізуються приписи позитивного (встановленого цією ж державою) права. Суттєво зріс інтерес до громадянського суспільства не тільки як сукупності відносин та інституцій, що існують та розвиваються автономно від держави, але й спроможні реально забезпечити захист прав та інтересів особи в ній.

Розмаїття поглядів на громадянське суспільство зумовило плюралізм його сучасних визначень. Подекуди ці визначення містять наочні суперечно-

сті. Зокрема, якщо громадянське суспільство постає як "сукупність відносин в економіці, культурі та інших сферах, що розвиваються в межах демократичного суспільства незалежно, автономно від держави", то одним із елементів такого суспільства не може бути "цивілізована правова влада", оскільки вона здійснюється винятково державою [6, с. 118].

Однак є й суттєвіші аспекти. Одним із найбільш поширених у пострадянському просторі є визначення громадянського суспільства як такого, що "характеризується сферою спонтанного самовиявлення індивідів і добровільно сформованих ними асоціацій та організацій, яка захищена від безпосереднього втручання та довільної регламентації діяльності громадян з боку органів державної влади" [20, с. 212]. Дуже близьким за змістом є визначення громадянського суспільства вітчизняними науковцями [17, с. 112]. Помітна вразливість цих визначень полягає не стільки в тому, що сферичність у даному випадку не більше обґрунтована, аніж кубічність, чи у відсутності *об'єктивних* критеріїв відокремлення довільної регламентації від необхідної. Принципове питання стосується *змісту самовиявлення* громадян та їх колективів. Адже особа може виявити себе, обираючи для користування різні види зубних щіток або відмовляючись взагалі від них; може віддати перевагу спілкуванню з картярами, а не шахістами; може записатися в гурток балаласчників, а може на дозвіллі створювати опери тощо. Величезна кількість форм самовиявлення перебуває поза державою і державно-правовою регламентацією, безвідносно до того, довільна вона чи обґрунтована, і цілком підпадає під зазначені визначення. Однак тоді доведеться визнати якщо не вічність громадянського суспільства, то, принаймні, вельми тривале існування.

Та вже спроби знайти громадянське суспільство, наприклад, у тоталітарній державі, керуючись підходами тих, хто ввів у обіг це поняття та сприяв його поширенню, виявляються небезпроблемними. Тільки з позиції Гоббса таке суспільство є безумовно громадянським, адже держава наділена абсолютною владою. Натомість суспільство в тоталітарній державі напевне не відповідає неодмінній вимозі Лока – підпорядкуванню закону всіх членів суспільства. Ще важче до тоталітарних умов припасувати гегелівське розуміння громадянського суспільства, яке передбачає *дійсність свободи та захист власності* за допомогою правосуддя. Тим більше, що за тоталітаризму обстоювання інтересу *кожної особи* неначе загального не забезпечують ані поліція, ані корпорації. Та й простір між сім'єю та державою, який мало б заповнити громадянське суспільство, мінімізовано внаслідок одержавлення всіх скільки-небудь суспільно значущих проявів індивідуальної або колективної активності.

Громадянське суспільство в розумінні давніх мислителів поставало як таке, якому притаманний *особливий стан відносин особи з політичною владою*. Недарма Лок ототожнював *громадянське суспільство і політичне*. Відповідно, громадянське суспільство, на наш погляд, слід розглядати передусім *як певний стан суспільної життєдіяльності, за якого забезпечується результатив-*

ний, диференційований, збалансований і відповідальний вплив громадян на здійснення публічної влади через самоорганізацію та самовиявлення. Як справедливо зазначає І.Кресіна, "громадянське суспільство не можна "побудувати" як щось нове поряд з негромадянським. Його можна утверджувати як нову якість політично організованого суспільства, як середовище демократії, свободи і відповідальності за долю держави і нації" [13, с. 3].

Розвиненість громадянського суспільства доцільно оцінювати за його функціональною здатністю протистояти намаганням держави встановити контроль над суспільно значущими проявами індивідуальної та колективної активності. У цьому відношенні революційні зрушення початку ХХІ ст. в країнах Європи, Азії та Африки є наочним відображенням досягнення такого стану суспільства, коли його можна визначати як громадянське. Однак процес розвитку громадянського суспільства є достатньо складним і суперечливим. Саме стосовно розвинених країн Е. Фромм зазначав: "... ми зрозуміли, що стали гвинтиками бюрократичної машини, і наші думки, почуття і смаки повністю залежать від уряду, індустрії і засобів масової інформації, які перебувають під їхнім контролем" [21, с.192].

Становлення громадянського суспільства пов'язане з виникненням та розвитком певних суспільних явищ, відносин та процесів. Визначаючи ключові напрями *становлення та розвитку громадянського суспільства як втілення суспільної необхідності*, можна як такі виділити три функціонально та предметно відмінних але при цьому найтісніше взаємопов'язаних між собою.

Найперший – формування вільного громадянина, який обстоює власні усвідомлені інтереси в стосунках з державою через різноманітні форми об'єднання з іншими громадянами. Це передбачає економічну самодостатність членів суспільства, їх *практичну спроможність оплачувати власні громадянські ініціативи*. Недарма видатні мислителі минулого розглядали питання громадянського суспільства в найтіснішому зв'язку з відносинами власності. Йдеться не про вирощування вузького кола олігархів – кількісно невелику групу людей достатньо легко контролювати. Необхідністю є формування потужного "середнього класу".

Другий напрям – розвиток і врівноважування структур громадянського суспільства. Кожна з цих структур посідає свою, тільки їй відповідну "нішу" в суспільній життєдіяльності. Основними структурами громадянського суспільства, формування і розвиток яких забезпечує вплив громадянина на здійснення публічної влади, слід розглядати місцеве самоврядування, політичні партії, групи тиску і незалежні засоби масової комунікації. Оптимальне співвідношення між структурами громадянського суспільства забезпечує раціональність функціонування усього механізму взаємовідносин між громадянином і державою.

Утвердження і розвиток місцевого самоврядування сучасного типу як права і реальної здатності локальних спільнот самостійно і під свою від-

повідальність вирішувати питання місцевого значення дозволяє громадянам безпосередньо не тільки визначати суспільно значущі справи на місцях, але й безпосередньо їх вирішувати. Тим самим підривається монополія держави на ведення всіх публічних справ, обмежується її всевладдя на місцях. Повноцінність функціонування місцевого самоврядування зумовлює не тільки перерозподіл публічних фінансових ресурсів, але й найбільш доцільне та ефективне їх використання.

Тільки політичні партії – об'єднання громадян, зорієнтовані на здобуття і використання публічної влади, надають громадянинові безпосередню можливість стати владою, перебравши на себе формування і здійснення державної політики. Розвинена багатопартійність, яка виявляється не тільки в достатньо широкому ідейно-політичному спектрі наявних партій, але й певній стійкості їх електоральної підтримки, забезпечує практичне виявлення найбільш вагомих суспільних інтересів та їх збалансування. Сучасні партії постають необхідним атрибутом демократичного суспільства, забезпечуючи не тільки зміну політичних еліт, але й їхню відповідальність перед суспільством.

Однак ніколи і ніде розвинена партійність не супроводжувалася охопленням значної частини населення – громадяни здебільшого не схильні вбачати свою *безпосередню постійну участь* у виборюванні та реалізації політичної влади своїм життєвим пріоритетом. При цьому кожен громадянин має широке коло інтересів. Громадські (неурядові) організації, які переслідують мету задоволення певних інтересів (майнових, професійних, вікових, конфесійних, етнічних, наукових, освітніх, творчих тощо) громадян і *зادля цього вступають у відносини з органами державної влади і посадовими особами*, постають як групи тиску на владу. Вони висувають певні вимоги до держави, агрегуючи та артикулюючи відповідні суспільні інтереси, та, на відміну від партій, не переслідують мету безпосереднього взяття на себе відповідальності за її політику. Інша суттєва відмінність – кількість партій обмежує реальність претензій на здобуття влади – для груп тиску таких обмежень існувати не може.

Незалежні засоби масової комунікації як інститут громадянського суспільства забезпечують духовне єднання окремих груп населення в їх ставленні до влади, дають гарантовану можливість окремо взятому громадянину бути почутим владою, незалежно від того, хоче вона цього чи ні. Незалежність ЗМК не може поставати синонімом маргіяльності і має досягатися передусім законодавчим обмеженням впливу на ЗМК їх власників винятково одержанням прибутку, широким залученням представників громадськості до визначення концептуальних засад діяльності.

Становлення громадянського суспільства неможливе без формування адекватної політичної і правової культури суспільства. Необхідною є утвердження серед широкого загалу розуміння публічної влади, держави, місцевого самоврядування винятково як знаряддя задоволення суспільних потреб та

інтересів, сприйняття правової регламентації як раціонального засобу впорядкування суспільної життєдіяльності, неодмінним і активним учасником якого має стати широка громадськість. За відсутності такої культури будь-які індивідуальні або й колективні громадянські ініціативи мають всі шанси стати голосом волаючого в пустелі.

Неоднозначне розуміння громадянського суспільства та визначення пріоритетів його розвитку викладене органами державної влади України в підзаконних актах. Приміром, з одного боку, "Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні" (далі – Стратегія) слушно "виходить із розуміння громадянського суспільства та його інституцій як такого стану суспільства, в якому вільно реалізуються основоположні права і свободи людини і громадянина через різноманітні форми публічної громадської активності та самоорганізації" [3]. Наголошується спрямованість Стратегії на "утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку держави, запровадження громадського контролю за діяльністю влади, забезпечення незалежної діяльності інститутів громадянського суспільства, посилення їх впливу на прийняття суспільно важливих рішень, створення умов для забезпечення широкого представництва інтересів громадян в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, проведення регулярних консультацій із громадськістю з важливих питань життя суспільства і держави" [3]. Метою державної політики названо "становлення громадянського суспільства на засадах безпосередньої, представницької демократії, широкого впровадження форм демократії, участі, самореалізації та самоорганізації громадян". Неодноразово в тексті документу наголошується необхідність та визначаються цілком конкретні засоби активнішого залучення широкої громадськості, окремих соціально-демографічних груп до участі у формуванні та реалізації державної політики.

Однак серед законів, які забезпечують регулювання "окремих складових політики сприяння розвитку громадянського суспільства", в Стратегії *не названо* ті, які якраз і регламентують механізм безпосередньої та представницької демократії: "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів", "Про вибори народних депутатів України", "Про вибори Президента України", "Про всеукраїнський та місцевий референдуми", "Про звернення громадян", "Про політичні партії в Україні". До проблем розвитку громадянського суспільства в Україні віднесено те, що "потенціал інститутів громадянського суспільства щодо надання соціальних послуг населенню не використовується", хоч із задекларованим загальним спрямуванням Стратегії це не узгоджується. Так само як і проголошені пріоритетами державної політики "зростання соціального капіталу для підвищення рівня взаємодовіри та взаємодії у суспільстві" та "сприяння благодійній, волонтерській діяльності, іншим формам громадської активності та громадянської культури". Не ставлячи під сутнів необхідність

та значення соціальних послуг, благодійництва та волонтерської діяльності, слід висловити сумнів щодо того, що ця безумовно суспільно корисна діяльність *опосередковує відносини між громадянином та державою*.

Суттєво вужчим, хоч і більш послідовним є розуміння розвитку громадянського суспільства в "Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства" (далі – Концепція) [5]. Цей розвиток розуміється передусім як "налагодження ефективної взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства", до яких віднесено "громадські організації, професійні і творчі спілки, організації роботодавців, благодійні організації, релігійні організації, недержавні засоби масової інформації та інші непідприємницькі товариства і установи". Концепція містить перелік цілком прийнятних принципів, на яких мають базуватися відносини органів виконавчої влади та громадянського суспільства, зокрема, "участь інститутів у формуванні та реалізації державної політики – залучення органами виконавчої влади інститутів як заінтересованих сторін до управління державними справами". Однак усі позитивні сторони документа не можуть переважити його основний недолік – звуження розвитку громадянського суспільства винятково до зростання впливу неурядових організацій на формування та реалізацію державної політики.

Між тим, "Словник термінів за тематикою громадянське суспільство" з Урядового порталу, визначає функціональне покликання інститутів громадянського суспільства переважно як посередників між громадянином та державою: вони "по-перше, є засобом самовираження індивідів, їх самоорганізації та самостійної реалізації ними власних інтересів, розв'язують самотужки або на рівні місцевого самоврядування значну частину суспільно важливих питань, полегшуючи виконання державою її функцій; по-друге, виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, дають їм впевненість у своїх силах, слугують опорою в їх можливому протистоянні з державою, формують "соціальний капітал", здатний до кооперації та ефективних солідарних дій; по-третє, систематизують, впорядковують, надають урегульованості протестам і вимогам людей, які в іншому разі могли б мати руйнівний характер, і в такий спосіб створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади; по-четверте, виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протистоянні з іншими групами інтересів, завдяки чому кожна група отримує шанс бути почутою владою" [19]. На цьому тлі логічно виглядає намір авторів згаданого словника віднести до таких інститутів "громадян та їх групи, громадські організації, політичні партії, професійні спілки, організації роботодавців, благодійні організації, творчі спілки, релігійні організації, засоби масової інформації, самоврядні територіальні громади, органи самоорганізації населення, трудові і навчальні колективи та ін." [19].

Значимо, що поняття громадянського суспільства в його класичному західноєвропейському варіанті, включаючи декілька вимірів, все ж не перед-

бачає надання ним допомоги державі: "По-перше, існування асоціацій, які самостійно регулюють свою діяльність, що перешкоджає перетворенню громадянського суспільства в аморфне масове суспільство. По-друге, відкритий характер таких асоціацій та секторів публічної діяльності на відміну від закритих, прескрептивних або корпоративних форм суспільного облаштування. По-третє, розмаїття і множинність цих секторів. По-четверте, їх вільний доступ в основну політичну сферу і певною мірою прихильність до загальних завдань"[7, с. 3].

Тож змістовне наповнення як Концепції, так і Стратегії, на наш погляд, зумовлене не стільки неоднозначністю інтерпретації цих питань науковою громадськістю, скільки певною політичною позицією. Влада (а точніше – панівне угруповання політичної еліти) схильна до розвитку *винятково того сегмента громадянського суспільства, який, опосередковуючи відносини між громадянами та державою, функціонально не налаштований на те, щоб стати владою, кинувши виклик тому самому панівному угрупованню*. Не охоплюються заходами державної підтримки розвиток громадянського суспільства і інші сторони цього розвитку (приміром, розвиток прямої та представницької демократії, забезпечення незалежності засобів масової комунікації). Такий підхід є цілком прагматичним і зрозумілим, але навряд чи виправданим з точки зору перспектив громадянського суспільства.

Це особливо помітно при визначенні в Стратегії аспектів фінансової підтримки інститутів громадянського суспільства. Формулювання щодо впровадження "механізмів соціального замовлення", "запровадження єдиної методики визначення пріоритетів державної фінансової підтримки інститутів громадянського суспільства", "запровадження єдиної методики визначення пріоритетів державної фінансової підтримки інститутів громадянського суспільства", "запровадження обов'язкового планування в Державному бюджеті України видатків на державну фінансову підтримку інститутів громадянського суспільства"[3] відображають принциповий підхід щодо *вибіркового державного фінансування неурядових організацій*. Однак пов'язування фінансування із корисністю тієї чи іншої неурядової організації для держави, на наш погляд, означає втрату цією організацією функціонального покликання інституту громадянського суспільства як засобу впливу громадянина на державу, але аж ніяк не навпаки.

Суспільна необхідність активної участі держави у розвитку громадянського суспільства (а не окремих його сторін) має формальний та фактичний аспекти.

Формальний полягає в наявності міцних конституційних підвалин становлення та розвитку громадянського суспільства в Українській державі, безвідносно до бажання або небажання панівних еліт. Правоположення Основного Закону *передбачають безпосередню участь громадян в урядуванні*. Конституція України проголошує утвердження і забезпечення прав і свобод

людини головним обов'язком держави" (ч. 2 ст. 3). Встановлено: "Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування" (ч. 2 ст. 5). Громадяни конституційно наділені правами "брати участь в управлінні державними справами" (ч. 1 ст. 38 Конституції України) та "направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк" (ст. 40) [1]. В умовах конкуренції політичних еліт формальні підстави так чи інакше будуть використовуватися для формування інституційних механізмів впливу громадян на публічну владу.

Фактичний аспект полягає в неадекватності вітчизняного державотворення суспільним викликам. Упорядковуючий вплив держави як спосіб реалізації публічних інтересів раз у раз виявляє нездатність подолати опір носіїв потужних і агресивних приватних інтересів. Зокрема, проявом слабкості держави є поглиблення майнового розшарування: кошти на громадські потреби значно легше взяти у бідних, аніж у багатих. Зрощування влади і бізнесу, влади і медійних структур, виконавчої влади і судів тощо супроводжується збереженням відчуження громадянина від публічної влади. На думку Є. Головахи, "загальмувати еліту в гонитві за благами та почестями можна тільки шляхом конструктивного громадянського протесту проти елітарної ненажерливості..." [16, с.723].

Тож зміцнення (якщо не виживання Української держави) потребує її конструктивних кроків, спрямованих на утвердження та розвиток громадянського суспільства. Нинішній стан справ важко назвати задовільним. Ю. Левенець справедливо зазначає: "Урешті-решт "масове" суспільство, що починає створюватися в Україні, обернулося не сукупністю взаємодіючих між собою самодостатніх особистостей, які використовують як прості і надійні інструменти впливу на владу і захисту своїх індивідуальних інтересів, а навпаки, роз'єднаних, таких, що відчують кризу ідентичності, громадян, вбудованих у систему домінування еліт і залежних від правлячого класу" [16, с. 933]. Не ставлячи під сумнів потребу розвитку неурядових організацій, зокрема спрощення порядку їх реєстрації [див.: 10, с. 200–202] та надання певних податкових пільг (це унеможливує поділ на "потрібних" та "непотрібних"), слід окреслити проблеми, що потребують неодмінного вирішення в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні.

Найперше, що потрібно за наявних умов, – розвиток політичних комунікацій між громадянином та публічною владою. Необхідністю є радикальне реформування виборчого законодавства з метою не створення вигод окремим угрупованням політичної еліти, а *забезпечення найбільш повного та відповідального політичного представництва*. Потрібне формування реальних засобів здійснення *прямої демократії*, особливо на місцевому рівні, оскільки міс-

це це самоврядування є правом і реальною спроможністю локальних спільнот *вирішувати* питання місцевого значення, а не виключно передовіряти це обраним ними органам. Необхідна *зміна державно правового регулювання партій* – насмішкою над здоровим глуздом є наявність формальних вимог, які дозволяють перебувати в статусі партій організаціям, які взагалі не беруть участі в загальнонаціональних виборчих кампаніях. Потребує радикального оновлення законодавство про засоби масової комунікації – в стратегічних інтересах держави як її відмова від використання олігархізованого медійного ресурсу для маніпулювання громадською думкою, так і позбавлення олігархів контролю за його змістовним наповненням.

Не менш важливими, хоч і неспроможними забезпечити швидкий ефект є активна участь держави у формуванні "середнього класу" та розвитку політичної культури суспільства, оскільки "переважаючі нині переконання *відтворюють раніше засвоєні* фундаментальні цінності і уявлення" [16, с. 939].

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок.

Розглядаючи громадянське суспільство услід за видатними мислителями минулого та в контексті сучасного його розуміння передусім як політичне, слід розглядати його розвиток як формування низки передумов, які забезпечують результативний, диференційований, збалансований і відповідальний вплив громадян на здійснення публічної влади через самоорганізацію та самовиявлення (формування громадянина, розвиток розгалуженої і збалансованої системи інститутів громадянського суспільства, утвердження відповідної політичної культури). З огляду на те, що в чинних актах Української держави під розвитком громадянського суспільства розуміється державне сприяння створенню та функціонуванню громадських організацій, суспільною необхідністю є більш широке розуміння та відповідне нормативно-правове закріплення такого розвитку з включенням до нього вдосконалення системи політичних комунікацій, становлення середнього класу та формування відповідної політичної культури.

Подальше дослідження даної проблеми потребує більш предметного з'ясування теперішнього стану громадянського суспільства, змісту новацій, покликаних утвердити нову якість політичних комунікацій між громадянином та публічною владою, а також виявлення засобів, спроможних сприяти формуванню середнього класу та нової політичної культури.

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // ВВР . – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Питання сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : Указ Президента України від 25 січ. 2012 р. № 32/2012 // ОВУ. – 2012. – № 9. – Ст. 317.

3. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації : Указ Президента України від 24 березня 2012 р. № 212/2012 // ОВУ. – 2012. – № 26. – Ст. 966.
4. Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовт. 2004 р. № 1378 // ОВУ. – 2004. – № 42. – Ст. 2773.
5. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 лист. 2007 р. № 1035-р // ОВУ. – 2007. – № 89. – Ст. 3284.
6. *Додонов В. Н.* Большой юридический словарь / Додонов В.Н., Ермаков В.Д., Крылова М.А. и др. – М. : Инфра-М, 2001. – 624 с.
7. *Волков Д.* Перспективы гражданского общества в России / Денис Волков. – М. : Левада-Центр, 2011. – 50 с.
8. *Гегель Г.В.Ф.* Философия права : пер с нем. / Г.В.Ф.Гегель ; ред и сост. Д.А.Керимов и В.С.Нерсисянц ; авт. вступ. статьи В.С.Нерсисянц. – М. : Наука, 1990. – 524 с.
9. *Гоббс Т.* Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс . – М. : Мысль, 2001. – 478 с.
10. *Дігтяр П.А.* Громадські організації в суспільно-політичній системі сучасної України: стан і перспективи розвитку / П.А.Дігтяр // Сторінки історії : зб. наук. пр. – Вип. 31. – К. : ІВЦ "Видавництво" Політехніка", 2010. – С. 190–204.
11. *Детермінанти* соціально-економічної нерівності в сучасній Україні : моногр. / кол. авт. ; за ред. О.М.Балакіревої ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2011. – 592 с.
12. *Князєв В.* Держава і громадянське суспільство: еволюція стосунків та їх осмислення / В.Князєв, Ф.Канак // Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи : зб. наук. пр. / за заг. ред. В.І.Лугового, В.М.Князєва. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – С. 3–26.
13. *Кресіна І.* До питання про визначення поняття громадянського суспільства і української революції 2004 року / І. Кресіна // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6(15). – С. 3–6.
14. *Лок Д.* Два трактати про врядування / Д. Лок ; пер з англ. О. Терех, Р. Димерець. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. – 265 с.
15. *Монтескьє Ш.Л.* О духе законов / Ш.Л. Монтескьє // Избр. произвед. – М. : Госполитиздат, 1955. – С. 154–731.
16. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / гол. ред. В.М.Литвин ; авт. кол. : О.Г.Аркуша, С.О.Біла, В.Ф.Верстюк та ін. ; НАН України, Інститут історії України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – К. : Вид-во "Ніка-Центр", 2008. – 988 с.
17. *Ребкало В.* Культура як чинник громадянської відповідальності / В.Ребкало, В.Шахов // Формування громадянського суспільства в Україні: стан, про-

- блеми, перспективи : зб. наук. пр. / кол. авт. ; за заг. ред. В.І.Лугового, В.М.Князева. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – С. 112–124.
18. *Руссо Ж.-Ж.* Об общественном договоре, или принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Соцэжгиз, 1938. – 123 с.
19. Словник термінів за тематикою громадянське суспільство – [Електронний ресурс] // Сайт "Громадянське суспільство і влада". – Режим доступу : <http://civic.kmu.gov.ua>
20. Социологический энциклопедический словарь / ред.-координатор – Г.В.Осипов. – М. : НОРМА, 2000. – 488 с.
21. *Фромм Э.* Иметь или быть? / Эрих Фромм ; пер. с англ. Н.Петренко // Психоанализ и религия ; Искусство любить; Иметь или быть?/ – К. : Ника-Центр, 1998. – С. 189–384.
22. Як організувати державну політику сприяння розвитку громадянського суспільства / [М.В. Лациба, О.С. Хмара, А.О. Красносільська [та ін.] ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : [Агентство "Україна"], 2011. – 224 с.

Транслітерований список джерел

1. Konstytucija Ukrai'ny : pryjnjata na p'jatij sesii' Verhovnoi' Rady Ukrai'ny 28 cherv. 1996 r. //VVR . – 1996. – № 30. – St. 141. [in Ukrainian]
2. Pytannja spryjannja rozvytku gromadjans'kogo suspil'stva v Ukrai'ni : Ukaz Prezydenta Ukrai'ny vid 25 sich. 2012 r. № 32/2012 // OVU. – 2012. – № 9. – St. 317. [in Ukrainian]
3. Pro Strategiju derzhavnoi' polityky spryjannja rozvytku gromadjans'kogo suspil'stva v Ukrai'ni ta pershochergovi zahody shhodo i'i' realizacii' : Ukaz Prezydenta Ukrai'ny vid 24 bereznja 2012 r. № 212/2012 // OVU. – 2012. – № 26. – St. 966. [in Ukrainian]
4. Dejaki pytannja shhodo zabezpechennja uchasti gromads'kosti u formuvanni ta realizacii' derzhavnoi' polityky : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrai'ny vid 15 zhovt. 2004 r. № 1378 // OVU. – 2004. – № 42. – St. 2773. [in Ukrainian]
5. Pro shvalennja Konceptii' spryjannja organamy vykonavchoi' vlady rozvytku gromadjans'kogo suspil'stva : Rozporjadzhennja Kabinetu Ministriv Ukrai'ny vid 21 lyst. 2007 r. № 1035-r // OVU. – 2007. – № 89. – St. 3284. [in Ukrainian]
6. *Dodonov V. N.* Bol'shoj jurydycheskyj slovar' / Dodonov V.N., Ermakov V.D., Krylova M.A. y dr. – M. : Ynfra-M, 2001. – 624 s. [in Russian]
7. *Volkov D.* Perspektivy grazhdanskogo obshhestva v Rossy / Denys Volkov. – M. : Levada-Centr, 2011. – 50 s. [in Russian]
8. *Hegel G.W.F.* Fylosofyja prava : per s nem. / G.W.F. Hegel ; red y sost. D.A.Kerymov y V.S.Nersesjanc ; avt. vstup. stat'y V.S.Nersesjanc. – M. : Nauka, 1990. – 524 s. [in Russian]
9. *Hobbes T.* Levyafan, yly materyja, forma y vlast' gosudarstva cerkovnogo y grazhdans'kogo / Thomas Hobbes . – M. : Misl', 2001. – 478 s. [in Russian]

10. *Digitjar P. A.* Gromads'ki organizacii' v suspil'no-politychnij systemi suchasnoi' Ukraïny: stan i perspektyvy rozvytku / P.A.Digtjar // *Storinky istorii'* : zb. nauk. pr. – Vyp. 31. – K. : IVC "Vydavnytstvo" Politehnika", 2010. – S. 190–204. [in Ukrainian]
11. *Determinanty social'no-ekonomichnoi' nerivnosti v suchasnij Ukraïni* : monogr. / kol. avt. ; za red. O.M.Balakirjevoi' ; NAN Ukraïny, In-t ekon. ta prognozuv. – K., 2011. – 592 s. [in Ukrainian]
12. *Knjazjev V.* Derzhava i gromadjans'ke suspil'stvo: evolucija stosunkiv ta i'h osmyslennja / V.Knjazjev, F.Kanak // *Formuvannja gromadjans'kogo suspil'stva v Ukraïni: stan, problemy, perspektyvy* : zb. nauk. pr. / za zag. red. V.I.Lugovogo, V.M.Knjazjeva. – K. : Vyd-vo UADU, 2001. – S. 3–26. [in Ukrainian]
13. *Kresina I.* Do pytannja pro vyznachennja ponjattja gromadjans'kogo suspil'stva i ukrai'ns'koi' revoljucii' 2004 roku / I. Kresina // *Politychnyj menedzhment*. – 2005. – № 6(15). – S. 3–6. [in Ukrainian]
14. *Lok D.* Dva traktaty pro vrjaduvannja / D. Lok ; per z angl. O.Tereh, R.Dymerec' – K. : Vyd-vo Solomii' Pavlychko "Osnovy", 2001. – 265 s. [in Ukrainian]
15. *Montesquieu Ch.L.* O duhe zakonov / Montesquieu Ch.L. // *Izbr. proizved.* – M. Gospolitizdat, 1955. – S. 154–731. [in Russian]
16. *Politychna systema dlja Ukraïny: istorychnyj dosvid i vyklyky suchasnosti / gol. red. V. M. Lytvyn ; avt. kol. : O. G. Arkusha, S. O. Bila, V. F. Verstjuk ta in. ; NAN Ukraïny, Instytut istorii' Ukraïny , Instytut politychnyh i etnonacional'nyh doslidzhen' im. I. F. Kurasa.* – K. : Vyd-vo "Nika-Centr", 2008. – 988 s. [in Ukrainian]
17. *Rebkalo V.* Kul'tura jak chynnyk gromadjans'koi' vidpovidal'nosti / V.Rebkalo, V.Shahov // *Formuvannja gromadjans'kogo suspil'stva v Ukraïni: stan, problemy, perspektyvy* : zb. nauk. pr. / kol. avt. ; za zag. red. V.I.Lugovogo, V.M.Knjazjeva. – K. : Vyd-vo UADU, 2001. – S. 112–124. [in Ukrainian]
18. *Rousseau Jean-Jacques.* Ob obvestvennom dogovore, ili principy politicheskogo prava / J.-J. Rousseau. – M. : Socjkegiz, 1938. – 123 s. [in Russian]
19. *Slovyk terminiv za tematykoju gromadjans'ke suspil'stvo – [Elektronntyj resurs]* // Sajt "Gromadjans'ke suspil'stvo i vlada". – Rezhym dostupu : <http://civic.kmu.gov.ua> [in Ukrainian]
20. *Sociologicheskij jenciklopedicheskij slovar'* / red.- koordinator – G. V. Osipov. – M. : NORMA, 2000. – 488 s. [in Russian]
21. *Fromm Je.* Imet' ili byt'?? / Jerih Fromm ; per. s angl. N.Petrenko // *Psihoanaliz i religija ; Iskusstvo ljubiti'*; Imet' ili byt'?? – K. : Nika-Centr, 1998. – S. 189–384. [in Russian]
22. *Jak organizuvaty derzhavnu polityku spryjannja rozvytku gromadjans'kogo suspil'stva* / [M.V. Lacyba, O.S. Hmara, A.O. Krasnosil's'ka [ta in.] ; Ukr. nezalezh. centr polit. doslidzh. – K. : [Agentstvo "Ukraïna"], 2011. – 224 s. [in Ukrainian]

Отримано 21.05.12

В.И. Мельниченко, канд. истор. наук

РАЗВИТИЕ ГРЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ ЯК ОБЪЕКТ
ГОСУДАРСТВЕННОГО ВЛИЯНИЯ

Статья посвящена определению содержания развития гражданского общества, оценка на этой основе отечественной практики в части необходимости, пределов и способов участия государства в построении гражданского общества. Показана противоречивость взглядов на гражданское общество и его развитие, сформулировано определенные предложения относительно перспектив развития гражданского общества и участия в способствовании этому развитию Украинского государства.

Ключевые слова: гражданское общество, средний класс неправительственные организации, политические партии, независимые средства массовой коммуникации, влияние граждан на осуществление публичной власти.

V.I. Melnyuchenko, Candidate of Historical Sciences

THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE
AS AN OBJECT OF THE STATE INFLUENCE

Article is devoted to the determination of the content of civil society, the assessment on this basis of domestic practice in the part of necessity of boundaries and tools of state participation in the development of civil society. Outlined contradictions of views on civil society and its development, formulated certain proposals on perspectives of development of civil society and participation in promoting of this development of the Ukrainian state.

Key words: civil society, the middle class, non-governmental organizations, political parties, independent media communications, influence of citizens on public authorities.